

Клімаў, І. П. Беларускія і ўкраінскія катэхізісы XVI—XVIII ст.: крытэрыі адбору помнікаў (некаторыя метадалагічныя заўвагі) / І. П. Клімаў // Крыніцазнаўства, археаграфія, архівазнаўства ў XX—XXI ст. у Беларусі: зб. навук. артыкулаў, прысвечаных 100-годдзю з дня нараджэння М. М. Улашчыка / рэдкал. : С. М. Ходзін (адк. рэд.) [і інш.]. — Мінск: БДУ, 2007. — С. 90-94

І. П. КЛІМАЎ (Мінск)
БЕЛАРУСКІЯ І УКРАЇНСКІЯ КАТЭХІЗІСЫ
XVI—XVIII ст.: КРЫТЭРЫІ АДБОРУ ПОМНІКАЎ
(Некаторыя метадалагічныя заўвагі)

Катэхізацыя азначае ўмацаванне ў хрысціянскай веры, якое адбывалася, звычайна вусным шляхам (у адрозненне ад сімвала веры, які зачытваўся). Катэхізіс найчасцей меў выгляд пытанняў і адказаў і адрасаваўся перш за ўсё моладзі і навучэнцам альбо служыў для павышэння адукацыі вясковых святароў. Катэхізіс як жанр і тып тэксту склаўся ў заходняй царкве ў эпоху Сярэднявечча, але асаблівае развіццё атрымаў у часы Рэфармацыі.

Ва ўсходняй царкве асобнага катэхізічнага жанру не ўзнікла. Як і ў старажытнай царкве, праваслаўныя ва Усходняй Славіі да сярэдзіны XVI ст. задавальнялі свае катэхізічныя патрэбы зборнікамі казанняў, палемічных твораў, дэкрэтаў розных сабораў, пасланняў царкоўных ерархаў ці малітоўнікамі. Сярод праваслаўных славян распаўсюджваліся таксама тлумачэнні біблейных кніг і зборнікі хрысціянскай дагматыкі ў выглядзе пытанняў і адказаў. Гэта былі кампіляцыі ці анталогіі з розных твораў айцоў царквы, складзеныя ў Візантыі з мэтай папулярызацыі тэалагічных ведаў. Аднак твора, падобнага да катэхізіса, у грэка-праваслаўнай традыцыі не існавала.

Катэхізіс як жанр узнікае сярод усходніх славян усярэдзіне XVI ст. дзякуючы дзейнасці пратэстантаў, а затым і езуітаў, якія імкнуліся даць пратэстантам адказ у выглядзе ўласнага катэхізіса¹. Паводле іх прыкладу ствараць уласныя катэхізісы неўзабаве пачалі праваслаўныя, а таксама уніяты. Пры гэтым катэхізісы праваслаўных і уніятаў дакладна паслядоўнічалі ў змесце і форме заходнім узорам.

Катэхізіс прыйшоў да ўсходніх славян з ужо завершанай структурай, устойлівымі жанрава-стылістычнымі адметнасцямі і сталым зместам. Таму гісторыя ўсходнеславянскіх катэхізісаў — гэта гісторыя ўспрымання і прыстасавання заходняй формы катэхізіса да грэка-візантыйскай традыцыі і, адпаведна, гісторыя рэцэпцыі гэтай формы праваслаўнымі і уніяцкімі супольнасцямі. Даследаванне ўсходнеславянскіх катэхізісаў толькі распачынаецца, доўгі час гэтыя помнікі ўвагі навукоўцаў амаль не прыцягвалі. Асабліва ў занябаным становішчы апынуліся беларускія і ўкраінскія катэхізісы, якія з XIX ст. амаль не даследаваліся. Можна назваць літаральна па некалькі спецыяльных прац А. Горбача², І. Саверчанкі³, М. Карзо⁴, А. Фалоўскага⁵ і іншых аўтараў⁶, прысвечаных разгляду складу, мовы ці зместу даўніх катэхізісаў Беларусі і Украіны. Аднак гэтая тэма яшчэ далёкая ад вычарпанасці.

Нават сам лік усходнеславянскіх катэхізічных твораў застаецца пакуль няпэўным. Да вылучэння меж жанру даследчыкі падыходзяць з рознымі крытэрыямі і налічваюць, адпаведна, розную колькасць катэхізісаў. Нярэдка да разгляду імі прыцягваюцца казальныя ці палемічныя творы, што з'яўляліся на Беларусі або Украіне. Далейшая праца ў гэтым кірунку патрабуе больш дакладнага вызначэння меж жанру катэхізіса, што прывядзе да больш адназначнага і строгага адбору матэрыялаў для вывучэння.

Да ліку катэхізічных твораў не варта далучаць тэалагічныя тэксты іншых жанраў, якія шырока распаўсюджваліся на ўсходнеславянскіх землях у XVI—XVIII ст. Паводле зместу ці формы яны часта нагадваюць катэхізічныя творы, аднак папраўдзе імі не з'яўляюцца. Да ліку катэхізісаў можна адносіць толькі тыя творы, што мелі вучэбна-дыдактычны характар і прызначаліся для навучання моладзі ці павышэння адукацыі вясковых святароў. Катэхізіс утрымліваў асноўныя звесткі па хрысціянскім веравучэнні, падрыхтаваныя ў дыдактычных адносінах (даходлівасць, спрошчанасць, займальнасць і да т. п.). Вынікам гэтага з'яўляецца выкарыстанне пытальна-адказнай формы як найбольш простага дыдактычнага прыёму. Пытанні, якія выкладаліся ў катэхізісах, абмяркоўваліся з чытачом не «на роўных», а «зверху ўніз», ад настаўніка да вучня. І толькі такі твор, нават калі ён не мае назву «катэхізіс», можа адносіцца да ліку катэхізічных. Змест тут ніякай ролі не адыгрывае, паколькі да канца XVIII ст. тэалогія на ўсходнеславянскіх землях знаходзілася ў зародковым стане⁷.

Найчасцей за катэхізічныя творы прымаюцца розныя зборнікі казанняў, пасланні ці лісты ерархаў, палемічныя трактаты або творы іншых жанраў, у якіх закраналіся дагматычныя ці веравызнаўчыя пытанні. Сапраўды, у некаторых адносінах такія творы нагадваюць катэхізісы і, магчыма, часам выконвалі іх функцыі. Так, у творах палемічнага характару, якія ў вялікай колькасці выходзілі на мяжы XVI і XVII ст. на Беларусі і ў XVII ст. на Украіне, закраналіся дагматычныя пытанні, а іх разгляд нярэдка набліжаўся да дыялога ці вёўся ў гутарковай форме. Аднак усе такія творы не мелі дыдактычнай накіраванасці і не прызначаліся для навучальных мэт. Са свайго боку, катэхізісы не прызначаюцца для вядзення палемікі, хаця гэта не выключае іх аказіянальнага ўжытку ў канфесійных спрэчках⁸.

Напрыклад, да ліку катэхізісаў у спецыяльнай літаратуры часта адносіцца праваслаўны зборнік палемічных артыкулаў на старабеларускай мове, вядомы пад агульнай назвай Кніга аб веры (Вільня, 1596)⁹. З некаторымі зменамі зборнік быў перавыдадзены (Кіеў, 1619/20)¹⁰ пад псеўданімам Нафанаіла, а кіеўскае выданне пазней было перакладзена на царкоўнаславянскую мову (Масква, 1648). У зборніку вядзецца палеміка наконт асобных палажэнняў хрысціянскай дагматыкі і абраднасці (прырода Св. Тройцы і Хрыста, хрышчэнне

дзяцей, значэнне ікон, крыжа і крыжовага ходу, малітваў, пасту, споведзі, святых дароў, памінання нябожчыкаў і да т. п.).

Таксама нельга блытаць з катэхізісамі творы тэалагічнай літаратуры, дзе разглядаліся і дыскусіраваліся дастаткова спецыфічныя ці вузкія пытанні, цікавыя высокападрахтаным чытачам (царкоўнікам ці навучэнцам царкоўных вучэльняў), але маладасяжныя навучэнцам. Такія творы не маюць педагагічных ці навучальных мэт, а з'яўляюцца кампендыумами ці сістэматызацыямі тэалагічных ведаў рознай ступені паўнаты. Прыкладам можа служыць тэалагічны трактат Кірылы Транквіліёна Стаўравецкага Зерцало богасловіі (Пачаеў, 1618, 1635 (?); Унеў, 1692; Пачаеў, 1790) 11, які часам залічаецца да катэхізічнай літаратуры. Гэты трактат уяўляе сабой фактычна касмаграфію, якая апісвае як зямны, так і нябесны свет¹².

Аднак да ліку катэхізісаў трэба аднесці шматлікую тэалагічную літаратуру, што ўбачыла свет у Заходняй Беларусі (Супрасль) і Украіне (Пачаеў, Львоў, Унеў) у XVIII ст. Гэтыя творы не толькі мелі выклад у форме пытанняў і адказаў (папулярнай у каталіцкай тэалогіі XVII—XVIII ст.), але і прызначаліся для рэлігійнай асветы вясковых святароў (уніяцкіх), адукацыйны стан якіх быў на той час вельмі нізкім. Да такіх твораў належаць:

а) катэхізіс Вопросы елинно-российские ответми святых отец от книг церковных (Супрасль, 1715), з двума паралельнымі тэкстамі на царкоўнаславянскай і польскай мовах;

б) рытуал Собрание прыпадков краткае (Супрасль, 1722; Унеў, 1732), які ўяўляе сабой публікацыю фармулёвак і пастаноў Замойскага сабора ў выглядзе пытанняў і адказаў, прызначаных святарам. Версія гэтага катэхізіса была выдадзена з блаславення Георгія Генадзія Візантыя, біскупа мукачаўскага, для русінаў-уніятаў Закарпацця (Трнава, 1727);

в) тэалогія для духавенства Богасловія нравоучительная (Пачаеў, 1751, 1752, 1756, 1787; Львоў, 1756, 1760), якая складаецца з шэрага асноўных і дадатковых частак. У розных выданнях лік старонак не заўжды супадае, хаця склад тэксту застаецца ў цэлым аднолькавым. Твор уяўляе сабой кампіляцыю папулярных у XVIII ст. каталіцкіх тэалагічных трактатаў ці катэхізісаў, перакладзеных на царкоўнаславянскую мову і адрасаваных свецкаму уніяцкаму духавенству. Некаторыя часткі гэтага твора пазней выдаваліся пад крыху адрознай назвай;

г) Богословие нравоучительное (Пачаеў, 1779, 1793). Выданне складаецца з 2 частак, што суадносяцца, адпаведна, з 1-й і 4-й часткамі выдання 1751 г. Твор выдадзены з дазволу і блаславення уніяцкага біскупа луцкага і астрожскага Кіпрыяна Стэцкага. Гэтыя выданні служылі пачаеўскім тэалагам падмуркам для скарачанага версіі, блізкай да папярэдніх пачаеўскіх тэалогій, але прызначанай ужо вернікам-уніятам;

д) Народовещание, или Слово к народу католическому (Пачаеў, 1756, 1768, 1778). Выданне складаецца ўсяго толькі з 1-й часткі, што змяшчае 7 раздзелаў, а таксама некалькі дадатковых тэкстаў.

Адказы на пытанні ўтрымліваюць шматлікія прыклады з прац лацінскіх тэолагаў. Першыя два выданні гэтай тэалогіі выйшлі з дазволу і бласлаўлення уніяцкага біскупа Сільвестра Любінецкага-Рудніцкага, 3-е выданне было бласлаўленае яго наступнікам біскупам Кіпрыянам Стэцім. Пазней з'явілася скарачанае апрацоўка гэтага твора пад назвай;

е) Поучение о обрядах христианских (Пачаеў, 1779).

Усе згаданыя пачаеўскія друкі ўяўляюць сабой тэалагічныя творы ў пытаннях і адказах, якія служылі катэхізісамі для вясковага уніяцкага духавенства. Яны напісаны на царкоўнаславянскай мове з дамешкам усходнеславянскіх (пераважна ўкраінскіх) элементаў. Катэхізісы носяць у цэлым кампіляцыйны характар, яны складзены паводле папулярных у XVIII ст. тэалагічных і катэхізічных прац розных каталіцкіх тэолагаў на лацінскай мове. Асноўнымі крыніцамі для пачаеўскіх тэалогій служылі працы П. Г. Антуана (†1743) *Theologia universa speculativa et dogmatica* ці *Theologia moralis universa*, А. Турнэлі (†1729) *Praelectiones theologicae*, Ё. Г. Райфенстуэля (†1703) *Theologia moralis*. Працы П. Г. Антуана ў перакладзе на царкоўнаславянскую мову былі выдадзеныя пачаеўскімі базылянамі асобна: Антоине Павел Гавриил: Богословие нравоучительное (Пачаеў, 1776) і ў яго скарачонай версіі Антоине Павел Гавриил: Краткое на краткия вопросы и ответы способом катихисма (Пачаеў, 1776, 1781). Гэтыя выданні ўбачылі свет з бласлаўлення уніяцкага біскупа Сільвестра Любінецкага-Рудніцкага.

Ступень вывучанасці ўсходнеславянскіх катэхізісаў XVI—XVIII ст. пакуль застаецца недастатковай. Дакладныя крытэрыі адбору катэхізічных твораў дазваляюць вызначыцца як з пэўным колам помнікаў, так і з жанравымі межамі катэхізіса ўвогуле.

---

¹ «Першапраходцамі» на ніве катэхізіса сярод усходніх славян былі менавіта пратэстанты, езуіты толькі паслядоўнічалі ім. Напрыклад, у суседніх балцкіх народаў першыя катэхізісы былі створаны менавіта пратэстантамі: прускі (Кёнігсберг, 1545), з паралельным тэкстам на нямецкай мове, літоўскі (Кёнігсберг, 1547) Марціна Мажвідаса, каталіцкім адказам на які быў катэхізіс Якуба Ледэсм, перакладзены і выдадзены Мікалаем Даўкшам (Вільня, 1595), і латышскі (Кёнігсберг, 1586), якому таксама паслядоўнічаў каталіцкі адказ у выглядзе перакладу Пятра Канізія (Вільня, 1585). Пераклад прускага катэхізіса, які, дарэчы, у тым самым годзе выходзіў другім, папраўленым выданнем, быў выкананы на самбійскі дыялект — на той час ужо адзіна ацалелы — прускай мовы.

² Горбач О. Три українські православні катихизми 17-го віку // Горбач О. Три українські катихизми з 17 ст. Рим, 1990 (Праці богословського факультету: Український католицький університет ім. Св. Климента Папи. Т. 71). С. 1—12. Да ўкраінскіх катэхізісаў XVII ст. аўтар звяртаўся таксама і ў некаторых сваіх іншых працах, гл.: Горбач О. Мово-

стиль новітніх перекладів Св. Письма на українську народню мову 19—20 вв. // Збірник мовознавчої комісії (Праці наукового конгресу в тисячоліття хрищення Руси — України. Т. 1). Мюнхен, 1988. С. 29—98, 117—120.

³ Саверчанка І. В. Хрысціянскі катэхізіс у кніжна-пісьмовай культуры ўсходніх славян эпохі Адраджэння і Барока: Атрыбуцыя, пазьтка, семіётыка. Мінск, 1998 (XII Міжнародны з'езд славістаў: Доклады).

⁴ Корзо М. А. Православные катехизисы XVII: К вопросу о становлении богословского дискурса // V конгрес Міжнародной асоціації україністів: Історія. Чернівці, 2003. Ч. 1. С. 251—257; Корзо М. А. Декалог в католических и православных катехизисах Речи Посполитой XVII в. // X Рождественские образовательные чтения «Философская этика и нравственное богословие»: Материалы конференции Института философии РАН, Москва, 29 января 2002 г. М., 2003. С. 236—262;

⁵ Faiowski A. Najstarsze katechizmy wschodniosłowiańskie // Język ukraiński — wspólna historia = Українська мова — сучасність, історія. Lublin, 2003. S. 185—192; Фаловський А. Стародавні західноруські катехізіси // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів (Чернівці, 2003): Мовознавство. Чернівці, 2004. С. 156—161.

⁶ Szczypliowski K. Najstarsze katechizmy wschodniosłowiańskie // Świci w kulturze i duchowości dawnej i współczesnej Europy. Kraków, 1999. S. 155—161; Клімаў І. Беларускія і ўкраінскія катэхізісы 16—18 стст. // Беларускі археаграфічны штогоднік. Мінск, 2005. Вып. 6. С. 135—154. Можна назваць таксама неапублікаваную працу С. Горбіка «Гісторыя катэхізму ў Беларусі: Кароткі агляд для беларускіх грэка-каталікоў», якая размешчана ў Інтэрнэце: <http://www.txt.knih.com/horbik/katechizm.html>. У ёй даецца неблагі агляд гісторыі беларускага катэхізіса, аднак яна не пазбаўлена памылак і недакладнасцей.

⁷ Але варта ўлічваць, што ўся праваслаўная і зьбольшага уніяцкая тэалогія Беларусі і Украіны ў XVII—XVIII ст. насіла палемічны характар, а станючае і сістэматызаванае раскрыццё асноў веры доўгі час адсутнічала наогул ці падмянялася бяссплэннымі класіфікацыямі. Да таго ж маральная тэалогія (хрысціянская этыка) у беларускіх і ўкраінскіх тэолагаў таго часу была яшчэ не аддзелена ад дагматычнай, што прымушала ўводзіць паняцці маралі ў сферу дагматыкі. Патрэба ў сістэматычнай катэхізацыі, здаецца, амаль не заўважалася, і ў мэтах катэхізацыі маглі выкарыстоўвацца аказіянальныя ці нават выпадковыя тэксты.

⁸ У XIX ст. расійскія вучоныя лічылі, што катэхізіс у «Заходняй Русі» быў запазычаны з мэтай сістэматычнага выкладу веравучэння для антырэфармацыйнай ці унійнай палемікі. Гэтае меркаванне некрытычна паўтаралася аўтарамі ў савецкія часы і захавалася да нашых часоў.

⁹ Поўны тэкст віленскага выдання апублікаваны: Архив Юго-Западной России. Киев, 1914. Ч. 1. Т. 8. Вып. 1. С. 59—124. Параўнанне гэтага твора з падобным творам «Кірылава кніга» гл.: Niess H. P. Kirche in RuЯland zwischen Tradition und Glaube? Eine Untersuchung der Kirillova kniga und der Kniga o vere aus der 1. Hdlfte des 17. Jhs. Göttingen, 1977.

¹⁰ Текст киевского издания опубликованы (з памылковай аtryбуцыяй яго Захару Капысценскаму): Копыстенский З. Книга о вере единой, святой соборной апостолской церкви, которая под розсудок церкви восточнее поддается // Архив Юго-Западной России. Киев, 1914. Ч. 1. Т. 8. Вып. 1. С. 180—344.

¹¹ Гл. публикацию текста: Ставровецкий К. Т. Зерцало богословия. Почаїв, 1618 [фотопередрук] Нью-Йорк, 1970. Насуперак загаложку, выданне выканана паводле даволі змененага выдання 1692 г., гл.: Trunte H. Cyrillus Tranquillus Stavroveckij: «Perlo mnohosćennoje»; Cherniviv 1646. Kцln; Wien, 1984. Bd. 2. S. 13.

¹² У дэталях гл.: Маслов С. И. Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность. Киев, 1984.